

ڈاکٹر عبدالرؤف

لیکچرار پنجابی، شعبہ پاکستانی زبانیں، نیشنل یونیورسٹی آف ماڈرن لینگویجز، اسلام آباد

پنجاب وچ ترقی پسند تحریک دا مڈھ تے پنجابی ناول اتے موضوعاتی اثرات:

اک تحقیقی مطالعہ

Dr. Abdul Rouf *

Lecturer Punjabi, Department of Pakistani Languages, National University of Modern Language, Islamabad.

*Corresponding Author: arauf@numl.edu.pk

Foundation of Progressive Movement in Punjab and its Thematic Influence on Punjabi Novel: A Research Study

Many of the world's major languages are replete with short stories, tales, and narratives. Before the emergence of the novel, storytelling and folk tales were common traditions, often revolving around romantic stories or folk tales. Over time, as humanity progressed through different stages of development, this storytelling tradition gradually evolved into the form of novels, transitioning from oral storytelling and folk tales into a more structured narrative format. The novel became a unique genre of prose literature, through which writers explicitly express the events and facts that occur in society. A movement is a force or shift that breaks the stagnation of a particular process, but the nature of its expression varies across different spheres of life. The progressive movement has also had a significant influence on this literary expression. This expression and impact of the Progressive Movement too had a diverse influence across different aspects of life. Like other world literatures, Punjabi literature has been deeply influenced by the progressive movement. Punjabi literature, Particularly the Punjabi novel exhibits numerous impacts of this movement, with its artistic, intellectual and thematic aspects being noteworthy. This article aims to explore the foundation

of progressive movement in Punjab and the thematic influence of the Progressive Movement on Punjabi novels.

Key Words: Punjabi Novel, Progressive Movement, Thematic influence, storytelling, folk tales, narratives, artistic, intellectual.

۱۸۵۷ء دی جنگ توں بعد جدوں انگریزاں ایس پورے خطے یعنی ہندوستان اتے حملہ کر کے قبضہ کر لیا۔ ایس قبضے دے جتھے ماڑے تے بھیڑے اثرات ہوئے اوتھے کجھ چنگے اثرات نوں وی جھٹلایا نہیں جاسکدا۔ انگریزاں دے ایس قبضے نال ای ایہتھے وکھریاں وکھریاں تحریکاں دا مڈھ بچن لگ پیا۔ ایہہ تحریکاں ایہتھوں دے لوکائی دے حقان لئی اپنیاں آوازاں چکدیاں تے جتن کر دیاں سن۔ ایہناں تحریکاں وچ کجھ مشہور تحریکاں جیویں "پگڑی سنبھال او جٹا"، وہابی تحریک تے تحریک خلافت تے کجھ نکیاں وڈیاں آزادی دیاں تحریکاں وغیرہ شامل نیں۔ ایہہ جنیاں وی تحریکاں سن ایہناں سبھ دے وکھرے وکھرے مقصدن نال اک مقصد سبھ دا اکٹھا وی سی تے اوہ آہی انگریزاں توں آزادی۔ ایہناں ساریاں نے آزادی دے نعرے نوں چکیا۔

ایہناں تحریکاں توں اڈ کجھ ہور وی اجیہیاں تحریکاں سن جیہڑیاں دیہویں صدی دے شروع شروع وچ اپنے پورے نال متحرک سن۔ اوہناں وچ مجلس احرار، راشٹریہ سبھ، خاکسار تحریک، کسان ایجی ٹیشن، ٹریڈ یونین تحریک تے ایہدے توں علاوہ مارکسی تحریک تے کمیونسٹ تحریک وغیرہ وی بڑیاں چالو تحریکاں سن۔ ایہناں ساریاں تحریکاں دی سبھ توں وڈی وجہ ایہتھوں داسامراجی تے جاگیر داری نظام سی جیہنے عام بندے دی حیاتی نوں چتھہ کے رکھ چھڈیا ہو یا سی۔ وڈیرے نمائے تے غریبڑے نوں بندہ نہیں سمجھدے سن۔

ایہدے توں علاوہ ایہتھوں دے لوکاں نوں مختلف وقتاں وچ مختلف تحریکاں ول پریرن دی اک وڈی وجہ بیرونی حملہ آور، پہلی وڈی جنگ تے روسی انقلاب وی اے جس نے عام لوکائی نوں جیون دا حق دسیا۔ ۱۹۱۷ء وچ روسی انقلاب دے اثرات یورپ، لندن توں علاوہ ایہتھے ایس خطے اتے وی بڑے صاف وکھالی دیندے نیں۔ ایس انقلاب لوکاں نوں متاثر کرن دے نال نال اپنا چوکھا شعور دتا جے لوک ایس سامراجی نظام دے سامنے کھلو گئے تے اوہدا مقابلہ کرن واسطے ہر قربانی دین لئی تیار وکھالی دیندے نیں۔

پنجاب دی دھرتی اتے بڑے حملے ہوئے تے ایہدی تہذیبی تے سماجی حیاتی نوں باہر لے لوکاں دی رہتل و بہتل نے بڑا تاثر کیتا۔ کیوں جے ایس دھرتی اتے پہلے توں ای ڈھیر ساریاں قوماں آباد رہیاں تے اے آباد سن تے اوہناں قوماں دے نال نال بہوں ساریاں سیاسی، سماجی، اخلاقی تے اصلاحی تحریکاں وی موجود سن۔ ایس کر کے جدوں باقی سماجی شعور بیداری دیاں تحریکاں توں وکھ ترقی پسند تحریک نے ایہتھوں دے لوکاں ول مونہہ کیتا

تے ایہناں لوکاں ایس تحریک نوں وی کھلے مونیہ جی آیاں نوں آکھیا۔ جیویں جیویں ویلا لکھدا گیا ایہہ تحریک وی صحت مند تے نکلری ہوندی گئی۔

لکھت پڑھت دے حوالے نال دیکھیا جاوے تاں ایہہ گل بچھ آؤندی ہے اوس سے دے اخباراں، کتاباں تے رسالیاں نے لوکائی وچ سمجھ بوجھ تے شعور پریرن دے ہتھیرے جتن کیتے نیں جینہاں وچ "الہلال"، "زمیندار" تے "کامریڈ" چوکھے سر کڈھویں دکھالی دیندے نیں۔ ایس حوالے نال واصف لطیف ہوری لکھدے نیں:

"لاہور وچ گورنمنٹ کالج (لاہور) دے پرنسپل ڈاکٹر جی ڈبلیو لائٹنر ہوراں دی صدارت وچ بنی والی "انجمن پنجاب" پنجاب دے لوکاں دی ادبی حیاتی وچ اک اہم موڑ ثابت ہوئی۔ "انجمن حمایت اسلام" تے "انجمن اتحاد" دا قیام عمل وچ آیا۔ ۱۹۱۷ء دے انقلاب روس نوں پنجاب دے وڈے تے نامور ذہن اپنیاں تحریراں راہیں اجاگر کر کے لوکاں نوں حقیقت نگاری ول موڑ رہے سن۔ علامہ محمد اقبال تے پریم چند داناں اس ضمن وچ لیا جاسکدا اے۔ ۱۹۲۲ء نوں لاہور توں چھپن والی کتاب "رہنمائے حریت یعنی لینن اور انقلاب روس" لوکاں دے شعور دی بیداری دی بہترین ادبی کوشش سی۔"^(۱)

پنجاب وچ ۱۸۵۷ء توں بعد جیہڑی ہوا مٹھا مٹھا پی ٹرڈی سی ۱۹۳۶ء وچ اوہ ہوا ایہنیری بن گئی، یعنی ۱۹۳۶ء وچ پنجاب وچ ترقی پسند تحریک پوری طرح وڈ گئی سی شاید ایسے وجہ توں ای سجاد ظہیر ہوری جدوں پنجاب دے دورے واسطے لاہور آئے تے اوہناں نوں سہی جی آیاں نوں آکھیا گیتے لاہور دے شاعراں تے ادیبوں توں علاوہ عام لوکائی نے وی اوہناں نال محبت تے پیار دا اظہار کیتا۔

آکھن موجب تے ترقی پسند تحریک ۱۹۳۶ء نوں بنی پر تحقیق کیتیاں ایہہ گل نتر آؤندی اے کہ ایہہ تحریک ۱۹۳۶ء توں پہلے بن چکی سی۔ کیوں جے سجاد ظہیر ایس حوالے نال خود لکھدے نیں:

"ترقی پسند مصنفین کا پہلا حلقہ ۱۹۳۵ء کو چند ہندوستانی طلبا نے لندن میں قائم کیا تھا۔ انجمن کا مینی فیسٹو (منشور) مسودہ وہیں تیار ہوا۔ اس کے ایک صفحے کی دستاویز لکھنے اور اسے آخری شکل دینے میں ڈاکٹر جیوتی گھوش، ڈاکٹر ملک راج آنند، پرمود سین گپتا، ڈاکٹر محمد دین تاثیر اور سجاد ظہیر شریک تھے۔ ہم نے لندن ہی میں اس مسودے کو ساٹھواں مسئلہ کر کے

ہندوستان اپنے دوستوں کے نام بھیج دیا تھا تاکہ وہ اسے یہاں کے ادیبوں کو دیکھائیں اور اس پر ان کی رائے لیں۔ دوستوں میں اکثر وہ نوجوان تھے جو ہم سے پہلے ہندوستان واپس آ چکے تھے اور جنہیں ہم ادیب نہیں تو ترقی پسند کی حیثیت سے اپنا ہم خیال یا ہمدرد سمجھتے تھے۔^(۲)

ترقی پسند تحریک دے بانیاں وچ پنجاب دے کافی وڈے ناں میں جینہاں وچ ملک آنندتے دو جے ڈاکٹر محمد دین تاثیر۔ ایہناں توں اڈ ڈاکٹر محمد الظفر تے اوہناں دی زنانی ڈاکٹر رشید جہاں دا تعلق وی پنجاب نال ای سی۔ ایہدا مطلب ایہہ اے کہ پنجاب وچ ترقی پسند تحریک بڑے طریقے نال پروان چڑھی۔ ڈاکٹر رشید جہاں تے سجاد ظہیر ہوراں الہ آباد وچ ہون والی کانفرنس وچ اکٹھیاں رلت کیتی۔ او تھے رشید جہاں دے پاروں بہت سارے ہور پنجاب توں آئے لکھاریاں نال ملنی کر کے اوہناں کولوں اعلان نامے اتے دستخط لے گئے۔ او تھے ای ڈاکٹر محمود الظفر دے گھر فیض احمد فیض نال وی ملاقات ہو گئی۔ لاہور وچ سجاد ظہیر ہوراں دی غلام مصطفیٰ تبسم، اختر شیرانی، چراغ حسن حسرت، عبدالمجید سالک تے میاں بشیر احمد نال وی ملنی ہو گئی۔ انجمن ترقی پسند مصنفین دی لاہور برانچ دا سیکرٹری صوفی تبسم تے پنجاب دا سیکرٹری فیض احمد فیض نوں بنا دتا گیا۔ ایس طرح انجمن دے اجلاس وی ہوندے رہے تے ایہناں آپس وچ خطاں چٹھیاں راہیں وی اک دو جے نال رابطہ رکھیا۔

ایہہ سجاد ظہیر دی بھیج نس دا ای نتیجہ سی کہ ۱۹۳۶ء نوں انجمن ترقی پسند مصنفین دی پہلی کل ہند کانفرنس ہوئی۔ جس وچ پنجاب توں ترے بندیاں ڈاکٹر محمود الظفر، رشید جہاں تے فیض احمد فیض نے رلت کیتی۔ ۱۹۳۶ء توں ۱۹۳۷ء تک ترقی پسند تحریک بہنوں تیزی نال ودھدی رہی۔ لاہور وچ انجمن دی سرپرستی صوفی تبسم جد کے امرتسر وچ فیض احمد فیض دیاں موڈھیاں اتے سی تے اوہناں دونوں ترقی پسند تحریک نوں خوب وادھا دتا ایہہ اوہ ای زمانہ سی جدوں شاعری تے افسانیاں وچ ترقی پسند موضوعات تے رجحانات دکھائی دین لگ پئے سی۔

۱۹۳۷ء نوں فیض احمد فیض دی سربراہی وچ اک صوبائی کانفرنس کروان دا پر بندھ کیتا گیا جیہدے وچ "پنجاب کسان سبھا" دے ادیبان تے شاعران توں اڈ مزدوراں تے کساناں وی بڑی حد تک رلت کیتی۔ ایہدا فائدہ ایہہ ہو یا پی جیہڑا منشور پڑھے لکھے طبقے تک محدود سی اوہ عام لوکاں تک اُپڑ گیا۔ کانفرنس توں بعد سجاد ظہیر تے ڈاکٹر اشرف دی علامہ محمد اقبال ہوراں نال وی ترقی پسندی دے حوالے نال اک چنگلی ملاقات ہوئی۔ ایس توں کجھ چر بعد فیض احمد فیض تے محمد دین تاثیر ہوری لاہوروں امرتسر ٹر گئے تے انجمن دیاں سرگرمیاں وی مٹھیاں پئے

گیٹیاں۔ دسمبر ۱۹۳۸ء وچ دوجی کانفرنس کلکتہ وچ ہوئی جیہدے وچ پنجاب ولوں کراشن چندر ہوراں رلت کیتی۔
۱۹۳۹ء وچ دوجی جنگ لگی تے ہر پاسے افراتفری مچ گئی۔ ترقی پسنداں تے دوجیاں تریجیاں دی پکڑ
دھکڑ شروع ہو گئی جس پاروں کجھ راہنما برطانوی فوج وچ وڙ گئے جینہاں وچ فیض ہوری وی شامل سن۔ ۱۹۴۰ء توں
۱۹۴۲ء تیک چپ وٹتی رہی تے ۱۹۴۲ء توں مگروں کجھ راہنماواں دی وجہ توں تحریک فیر زندہ ہون لگ پئی تے ایس
کر کے ۱۹۴۲ء وچ تریجی کل ہند کانفرنس ہوئی جیہدے وچ لاہور وچ تے امرتسروں نوجواناں دی اک وڈی گنتی
رلت کرن آئی۔ ایڈیوں بعد ترقی پسند تحریک اپنا پندھ جاری رکھیا۔ ۱۹۴۷ء وچ ملکی ونڈ ہون نال تحریک دی وی ونڈ ہو
گئی۔ ۱۹۴۷ء دی ونڈ توں بعد ڈھیر سارے ترقی پسند ادیب تے شعراء اودوں ہجرت کر کے ایدے آگئے جینہاں وچ
خاص کر کے فیض احمد فیض، ساحر لدھیانوی، احمد راہی، چراغ حسن حسرت، عارف عبدالمتمین، ہاجرہ مسرور، خدیجہ
مسرور تے حسن عابدی ورگے فیر لاہور ترقی پسند تحریک واسطے کم کرن نوں جٹ گئے۔

ترقی پسند تحریک دے موضوعات:

ستارہویں صدی دی سائنسی ایجاداں نے یورپ دے پرانے جاگیر داری نظام نوں ختم کر کے سماج دا
ڈھانچہ بدل چھڈیا۔ جدوں نویاں ریتاں تے قدراں دا مڈھ بچھاتے ذہناں وچ سماج، معاشرے تے نظریات دے
متعلق سوالات آؤن لگ گئے ایہناں سوالات دے جواب لکھاریاں ولوں بلا خوف وخطر آؤنے شروع ہو گئے۔ ایس
تحریک داروشن خیالی بڑا وڈا موضوع سی۔ ایس تحریک نوں کامیاب بنان وچ لکھاریاں تے کتب خانیاں دا وڈا ہتھ
اے۔ ایس حوالے نال ڈاکٹر مبارک علی ہوری اچ لکھدے نیں:

"روشن خیالی کی تحریک کی سب سے بڑی خصوصیت سیکولر نظریات کا فروغ ہے۔ روشن
خیالی تحریک کے دانشوروں نے اظہار رائے اور عمل کی آزادی پر زور دیا اور عقلیت کو تمام
نظریات کے جانچنے کا معیار بتایا۔ انہوں نے ریاست اور اس کے اداروں پر تنقید کی اور اس
پر زور دیا کہ یہ تنقید ہوتی رہنی چاہیے۔ کیونکہ اگر اقتدار چند ہاتھوں میں محدود ہو گیا تو اس
سے بد عنوانی پیدا ہوگی اور اکثریت اپنے حقوق سے محروم رہے گی۔" (۳)

ترقی پسند تحریک دے موضوعات وچ ایہہ گل بڑی کھیر دویں وکھالی دیندی اے جے ایس تحریک نے
مذہبی قدامت پرستی دے خلاف تجدید پرستی یعنی Modernism دا تصور دتا۔ جیہدے وچ لوکاں نوں پرانیاں
قدراں توں دوری تے نویاں قدراں نوں ورتن لئی پریا گیا اے۔ تاریخ انہویں صدی نوں اک اجیہے عہد داناں

دیندی اے جیہدے وچ صدیاں پرانے اوہام نوں ہار ہوئی تے نویاں راہواں نوں اختیار کیتا گیا۔ ایس تحریک نے حقیقت نگاری نوں من دادرس دتا۔ لکھاریاں نے اجیہ ڈھنگ نال لکھیا جے حقیقت کھل کے سامنے آوے۔ ایس تحریک دا ایہہ بنیادی موضوع سی کہ جھوٹھیاں پردیاں نال کم نہ چلایا جاوے سگوں ایہناں جھوٹھیاں تے بے ایمانی دیاں پردیاں نوں لہ چھڈن دی گل پورے ٹل نال کیتی جاوے۔ ایس تحریک نے جاگیر داری تے سامراجی نظام حکومت نوں تنقید دا نشانہ بنایا تے ایہہ گل عام لوکاں تیک اپڑان دی پوری کوشش کیتی کہ تسی وی اُج دے انسان ای او جیویں دے ایہہ کوٹھیاں کاراں والے نیں۔ ایہدے وچ ہر دے بنیادی حق منگن دی گل سر کڈھویں وکھالی دیندی اے۔

ایہدے توں علاوہ ترقی پسند تحریک دے وڈیاں موضوعاں وچ اک موضوع بولن دی آزادی اے۔ یعنی ترقی پسند لکھاریاں ایس گل اتے بہنوں زور دتا جے ہر بندے نوں بولن تے گل کرن دی مکمل آزادی ہونی چاہیدی اے۔ ایہہ نہیں ہو سکدا کہ نوے فیصد لوکاں دی حیاتی دے فیصلے پنج دہ فیصد لوک کرن۔ ترقی پسند تحریک نے سوانیاں دے حقوق دی گل بڑے ٹل نال کیتی اے۔ عورتاں اتے ظلم تے اوہناں نوں اوہناں دے حق نہ دین دی بڑی کھل کے مخالفت کیتی اے۔

ترقی پسند تحریک نے مزدوراں، کساناں تے غریباں دے حقوق نوں اپنے موضوعات وچ بڑی تھان دتی۔ ترقی پسند دے چوکھیاں لکھاریاں ایہناں لوکاں واسطے اپنی آواز نوں اچا کیتا تے ایس لوکاں دی بہتری تے اچھائی واسطے بہنوں کم کیتا۔

ترقی پسند تحریک دے موضوعات وچ اصلاح دا پرچھاواں ادب دیاں چوکھیاں صنفاں اتے بڑا نمایاں وکھالی دیندا اے۔ ایس اصلاح دا اصل مقصد عام لوکاں تے سماج دی اصلاح اے۔ ایس تحریک نے لوکاں نوں نسل، قومیت تے مذہب دیاں رکاوٹاں توں وکھ ہو کے سارے معاملات نوں سوچن تے پرکھن دا ٹل لایا اے۔ ترقی پسند تحریک اک اجیہا سماج چاہندی سی جیہڑا تاریخی ارتقاء اتے یقین رکھدا ہووے، جاگیراں دی تنگ نظری توں محفوظ ہووے۔

مختصر ایہہ کہ ترقی پسند تحریک دے موضوعات وچ وسائل دی منصفانہ تقسیم، فلاح انسانیت، ظلم و جبر دے خلاف آواز، جاگیر داری نظام دے خلاف جنگ، استحصالی طبقے دی آواز، حق تلفی دی مذمت، حقیقت پسندی، معاشرتی برابری، دولت دی اکوجہی و نڈو غیرہ چوکھے سر کڈھویں وکھالی دیندی اے۔

پنجابی ناول اے موضوعاتی پر چھاویں:

ترقی پسند تحریک دے پنجابی ناول اے پر چھاویں بہوں صاف دکھائی دیندے نیں تے شاید ایہناں بچھاویاں دے پاروں ای اج پنجابی ناول ادب دی چنگی صنف بن کے کھلوتا اے۔ ترقی پسندی دا اک بڑا اوڈا پر چھاواں پنجابی ناول وچ حقیقت پسندی دا اے یعنی لوکائی دی زبان تے اوہناں دے مسائل نوں بیان کرنا۔ ایس تحریک پاروں پنجابی ناول نے حقیقت ول ٹرن تے اوہدے اے عمل کرن دی لوڑ نوں سمجھیا۔ ترقی پسندی سچ بولن تے لکھن اے زور دتا۔ ایس حوالے نال مڈھلے ناول کار ناک سگھ دے ناولاں وچ حقیقت دا پتلا جیہا پر دہ سامنے آؤندا اے۔ این ایس تسنیم کجھ انج دے وچار دیندے نیں:

"ناک سگھ پنجابی ناول نوں لوکائی دا ناول تے لوکائی دا سچا اظہار بنایا۔ اوہناں رومانی حقیقت

پسندی دا پتلا جیہا پر دہ پا کے سماکی جیون چوں حوالے دتے۔" (۴)

ترقی پسند تحریک نے ظلم و جبر تے زیادتی دے خلاف اپنی واج بڑی اچی کیتی رکھی سی۔ ایس تحریک دا ایہہ پر چھاواں پنجابی ناول اے بڑا بھر وں نظری پاؤندا اے۔ ایہہ ایس تحریک دی بڑی وڈی سوچ سی جے اپنے ذاتی مفاد واسطے دو جیاں اے ظلم نہ کرو۔ اوہناں لوکاں نوں اپنی حیاتی آپے جیون دا حق دیو۔ جیویں سلیم خاں گی ہوراں اپنے ناول وچ انج اظہار کیتا:

"پنڈ کتے اپنی اگ وچ آپ ای نہ سڑ جاوے۔ صدیاں دے سانجھ پیار دے بھل مٹی وچ نہ

زل جان۔ آزادی تے خوشی دی گل اے۔ پھیر ایہہ تلواراں کر پاناں دا کیہ معاملہ ہو یا؟

ایہہ شہراں دے لوک پنڈاں وچ آکے آزادی دی خوشخبری نال لڑن مرن دی بری خبر

کیوں سناندے نیں؟ انج نئیں ہوندا کہ فرنگی چلا جاوے۔ پاکستان تے ہندوستان تے

خالصتان بن جان پر بھر اپنے نہ ٹٹن۔ خون خرابہ نہ ہووے۔ سانجھاں قائم رہن۔ دل

جڑے رہن۔" (۵)

پنجابی ناول وچ کڑیاں سوانیاں دے مسئلیاں نوں بڑی جانکاری نال لکھیا گیا اے۔ پنجابی ناول وچ ایس موضوع نوں ڈھیر ناول کاراں اپنے کول تھان دتی اے۔ ترقی پسند تحریک دی عورتاں تے سوانیاں دیاں مسئلیاں اے گل بات نوں ہمیش کھ رکھیا اے۔ ایس موضوع نوں پنجابی ناول وچ ترقی پسند تحریک دے پر چھاویں توں پہلاں دی بیان کیتا جاندا رہیا پر جدوں ترقی پسند تحریک دے اثرات پنجابی ناول اے تے پینا شروع ہوئے تاں ایہناں مسئلیاں

نوں ہو روی چنگے طریقے تے ٹل نال بیان کیتا گیا اے۔ مطلب ایہہ پئی سوانی اتے ظلم و جبر تے اوہدی حق تلفی دی چوکھی گل بات ترقی پسند تحریک دے پرچھاویں دے پاروں ای ہونی شروع ہوئی۔

غریب تے نما نے بندے دی حق واسطے آواز چکناوی ترقی پسند تحریک دے پاروں ای ممکن ہو یا اوس توں پہلاں غریب مسکین دی تے گل کرناوی گوارا کوئی نہیں سی کردا۔ جیویں ڈاکٹر منیر علوی دے ناول "اپنی رت جو پانی تھی" وچ غریب تے نما نیاں دیاں سدھراں تے امیدیں نوں بڑے ڈھکویں انداز وچ پیش کیتا گیا اے۔ پنجابی ناول اتے ترقی پسندی دا ایہہ پرچھاواں وی بہوں صاف دکھالی دیندا اے۔

پنجابی ناول نوں انسانی فلاح ول موڑن وچ وی ترقی پسند تحریک دا بڑا ہتھ اے۔ ترقی پسند لکھاریاں ایہہ دس دی پوری پوری کوشش کیتی اے جے انسانی حیاتی دا مقصد انسانی فلاح تے اوہدی خیر منگنا اے۔ پنجابی ناول کاراں ایس پرچھاویں نوں وی سنبھالا دتا تے اپنیاں لکھتاں وچ ایہنوں موضوع بنایا۔

پنجابی ناول اتے ترقی پسندی دا اک اگھڑواں پرچھاواں حب الوطنی وی سی۔ ایس پرچھاویں نوں وی پنجابی ناول کاراں بڑی حد تیکر اپنیا تے لوکاں نوں حب الوطنی دی دس پائی۔ ایس حوالے نال ناول کاراں دیس دی محبت نال نال اصلاح نوں وی ٹوری رکھیا جے کیوں حب الوطنی نال بندے دی اصلاح وی ہوندی اے۔ ایس حوالے نال پنجابی ناول "اک انکھی دھی پنجاب دی" وچ نادم عصری دے اکھن موجب:

"اج تسی اک آزاد دیس دے آزاد واسی او۔ پر میں ڈاڈھے دکھ نال ایہہ گل آکھنی آں۔ پئی تہانوں آزادی دی نعمت راس نہیں آئی۔ تہاں آزاد ہون دیاں سار ای اوہناں ظالم سامراجیاں داروپ دھار لیا اے جیہڑے آزادی دا حق منگن والے مظلوماں دے لبو نال ہولی کھید کے جشن مناؤندے سی۔ اج پنجاب دی دھرتی دے وسنیکاں نوں ساڈے تے اوہناں غیر ملکی لٹیریاں وچ ذرا جتاں وی فرق نہیں جا پدا۔ تہاں غلامی دے داغ دھون دی بجائے آزادی پسند شہیداں دے سنہری کارنامیاں تے پانی پھیرن چہ کوئی کسر نہیں چھڈی۔" (۶)

جاگیر داری تے سامراجی نظام توں نفرت دا پرچھاواں ترقی پسند تحریک وچ بہوں نوکلا نظری پاؤند اے۔ پنجابی ناول وچ ایہہ پرچھاواں بڑا نمایاں دکھالی دیندا اے۔ ترقی پسند تحریک دے لکھاریاں بڑی کھل کے ایس نوں تنقید دا نشانہ بنایا اے۔ ایسے نظام ہبٹ وکھریاں وکھریاں طبقیات اتے جیہڑے ظلم ہوندے نیں اوہناں نوں وڈی

تختی نال ننڈیا اے۔ انج ای سامراجی نظام تھلے سوانیاں اتے وکھرے وکھرے کرن تے ہون والے ظلموں خلاف وی آواز چان دی کوشش کیتی اے تے پنجابی ناول اتے ترقی پسند تحریک دا ایہہ اثر وی بہوں نمایاں اے۔ پنجابی ناول وچ ترقی پسندی دا اک ہور پرچھاواں جیہڑا چوکھا وکھالی دیندا اے اوہ دولت دی برابر ونڈ اے۔ کیوں جے ترقی پسند توں پہلاں ایہتھے ایس گل تے بولیاوی نہیں سی جاندا جے ملکی دولت تے خزانے اتے سبھ دا برابر حق اے تے ایس دا سبھ نوں اکو جیہا فائدہ ہونا چاہیدا اے۔ ایس توں علاوہ وی پنجابی ناول اتے ترقی پسند تحریک دے ڈھیر پرچھاویں وکھالی دیندے نیں جیویں استحصالی طبقے دی گل کرنا تے اوہناں دے حقوں واسطے کوشش کرنا۔ حق تلفی دی ہر موڑ اتے کھل کے مخالفت کرنا۔ غریب تے نمانے دے نال کھلون دی گل، سماجی اکھ تے برابری واسطے آواز اُچی کرنی۔ روپے پیسے دی ہر سطح اتے ونڈ، انسانی تدریل دے خلاف جنگ کرنا، قتل و غارت دی نفی کرنا جے پرچھاویں بڑے بھروں وکھالی دیندے نیں۔

حوالاجات

- ۱۔ واصف لطیف، ترقی پسند تحریک تے پنجابی شاعری، لاہور، پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لیٹریچر آرٹ اینڈ کلچر، نومبر ۲۰۱۸ء، ص: ۷۱۔
- ۲۔ سجاد ظہیر، روشنائی، لاہور، کتاب نما، ۲۰۱۴ء، ص: ۲۵
- ۳۔ مبارک علی، ڈاکٹر، روشن خیالی اور دانشور، مشمولہ ادب لطیف، ۵۵ سالہ نمبر، لاہور، دسمبر ۱۹۹۰ء، ص: ۸۳
- ۴۔ منیر گجر، انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی حصے دا ترجمہ، لاہور، سانجھ، ۲۰۰۶ء، ص: ۴۵۹۔
- ۵۔ گی، سلیم خاں، سانجھ، لاہور، ادارہ پنجاب رنگ، ۱۹۶۹ء، ص: ۲۳۱، ۲۳۰۔
- ۶۔ نادم عصری، اک اکھی دھی پنجاب دی، لاہور، اقدس پبلی کیشنز، ۱۹۷۶ء، ص: ۱۵۳۔